

این اثر را، دکتر ریو (۲) در فهرست نسخه های خطی فارسی موزه بریتانیا با عنوان «نسخه جامعه مراسلات اولوالالباب» (۳) ثبت کرده است. در مقدمه نسخه ای که دکتر مهدی بیانی به کتابخانه ملی هدیه کرده است، چنین نوشته شده:

«این مجموعه - که گلستان همیشه بهار این سپنجی سراسر است و کشتی نجات طوفان زدگان غم از این سراب دریانماست - دستورالعمل ارکان دولت خلافت است؛ منشور الادب دیوان عدل و رأفت؛ نتیجه افکار دانش و بینش است؛ خلاصه انظار منتظران آفرینش است؛ فهرست دفتر دانائی است؛ مجمل ارقام جهان آرائی است؛ لوح دبستان آداب است؛ نسخه جامعه مراسلات اولوالالباب است ...»

دکتر ریو، استناد به جمله اخیر عبارت مقدمه کتاب کرده و اثر را به نام «نسخه جامعه مراسلات اولوالالباب» ثبت کرده است. در همان نسخه بعد از جلد در صفحه خالی قبل از صفحه اول، دکتر بیانی به تاریخ ۲۸ خرداد ۱۳۱۵ ش. مرقوم فرموده:

«نام و مؤلف این کتاب، در فهرست کتابهای خطی کتابخانه عمومی معارف تألیف عبدالعزیز جواهرکلام تصریح نشده، ذیل شماره ۱۴۳ جزو (۴) اول فهرست مزبور، آن را مجمع الانشاء در مراسلات سلجوقیه و صفوی ذکر کرده است.»

بسیاری از استادان محترم که از این مجموعه نام برده اند، این اثر را به نام مجموعه منشآت ابن ابوالقاسم حیدر بیک ایواوغلی نوشته اند. در صفحه ۱۲۵ مجموعه، در آغاز جزو دوم مربوط به صفویه چنین نوشته،

اما بعد «این مجموعه - که جزو ثانی است از مجمع الانشاء - محتوی است بر مکاتبات غریبه و مراسلات بدیعه که در ایام خجسته فرجام سلاطین صورت و معنی و خواقین دین و دینی سلسله علیه صفوی - قدس الله اسرار اسلافهم و خلد انوار معدلت اخلافهم - نگاشته ...»

فصل اول، مکاتبات و مراسلات زمان اعلیحضرت خاقان صاحبقران شاه اسمعیل علیه الرحمه الله الملك الجلیل؛ فصل دوم، مکاتبات و مراسلات زمان نواب جنت مکان علین آشیان شاه طهماسب علیه الرحمه و الغفران؛ فصل سوم، مکاتبات و مراسلات زمان شاه اسمعیل میرزا؛ فصل چهارم، در مکاتبات و مراسلات زمان نواب سکندر شأن شاه سلطان محمد علیه رحمه؛ فصل پنجم، در مکاتبات و مراسلات زمان نواب گیتی ستان فردوس مکانی شاه عباس صت علی مرقد الشریف انوار الرحمه؛ فصل ششم، در مکاتبات و مراسلات زمان نواب خاقان رضوان مکان شاه صفی انارالله برهانه و جعل الحیثه مکانه؛ فصل هفتم، در مکاتبات و مراسلات زمان نواب کامیاب سپهر رکاب مالک رقاب اشرف اقدس که انشاء الله تعالی متصل به زمان صاحب الامر گردد.

از این نوشته ها معلوم می شود:

- ۱- نام مجموعه، به طور یقین مجمع الانشاء است.
- ۲- در موقع پایان مجمع الانشاء، شاه صفی وفات یافته بود و زمان سلطنت شاه عباس دوم بود. نامه ها و فرامینی از شاه عباس دوم در مجموعه

مجمع الانشاء،

اثر

حیدر بیک

ایواوغلی

دکتر محمود خامچی (۱)

موجود است؛ به طوری که خواهد آمد، حیدربیک ایواغلی در زمان شاه عباس دوم در سال ۱۰۷۵ق. به امر او کشته شده است.

اهمیت مجمع الانشاء

مجمع الانشاء در دو قسمت تهیه شده، قسمت اول شامل مکتوبات، مراسلات و فرامین دوره سلجوقیان تا صفویه است. قسمت دوم، مکتوبات و مراسلات و فرامین صفویه را تا زمان شاه عباس دوم دربردارد. استادانی که در یک دوره نسبتاً طولانی از تاریخ ایران، از سلجوقیان تا زمان شاه عباس دوم صفوی آثار ارزشمندی تهیه کرده اند، از منشآت حیدربیک ایواغلی (مجمع الانشاء) بهره مند شده اند؛ مثلاً سیدعلی مؤید ثابتی در کتاب اسناد و نامه های تاریخی از اوایل دوره های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی (۵) یا استاد بزرگوار مرحوم عبدالحسین نوائی در کتابهای خود؛ اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسماعیل (۶)؛ شاه اسماعیل صفوی اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی (۷)؛ اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ق. همراه با یادداشتهای تفصیلی (۸)؛ شاه طهماسب صفوی مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی (۹)؛ شاه عباس مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی (۱۰).

نصرالله فلسفی هم در کتابهای خود، در مورد زندگانی شاه عباس اول (۱۱) از این مجموعه استفاده کرده. در ترکیه، دکتر فاروق سومر در کتاب خود (تشکیل دولت صفوی و رل ترکان آناتولی در گسترش آن) (۱۲) از این مجموعه بهره مند شده است. اگر اطلاعاتی را که در فهرست میکرو فیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۱۳) به وسیله محمدتقی دانش پژوه فراهم آمده استننا بکنیم، ماهیت اثر چنانکه باید معرفی نشده است.

اسم و اقوام حیدربیک ایواغلی

دکتر شارل ریو، ابوالقاسم را پدر حیدربیک ایواغلی نمی داند و معتقد بوده، کلمه ابوالقاسم برای حیدربیک کنیه بوده است. (۱۴) دکتر ریاض الاسلام هم نوشته است: "ابوالقاسم حیدربیک ایواغلی (اوغلی)". معلوم می شود او هم به نوشته دکتر ریو معتقد است. (۱۵) آقای سیدعلی مؤید ثابتی آورده است: "مجموعه منشآت تألیف ابن ابوالقاسم ایواغلی حیدر". (۱۶) او هم مثل سایر استادان عالقدر (دکتر بیانی و دانش پژوه)، ابوالقاسم بیک را پدر حیدربیک ایواغلی دانسته است.

در مقدمه نسخه کتابخانه ملی، مؤلف مجمع الانشاء، خود را چنین معرفی کرده است: "بنده احقر ابن ابوالقاسم حیدر؛ و چون مقدمه کمی پاک شده - ولی جمله خوانده می شود - دکتر بیانی با خط قرمز همان جمله را در حاشیه نوشته است. در ذیل عالم آرای عباسی و خلد برین (۱۷) در صفحه ۲۰۰ نوشته است:

"هم در آن اوقات چون به حکم قافله سالار قضا، چلبی بیک ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه فجنّتاً (۱۸) سفر ناگزیر اختیار نموده بود، حیدربیک ایواغلی ولد ابوالقاسم بیک ایشیک آقاسی باشی سابق حرم را به این گرمی خدمت، معزز و محترم نمود." باز هم در باب دوم ذیل عالم آرای عباسی، در مورد ایشیک آقاسی باشیان حرم علیّه عالیّه نوشته است:

"تخت ابوالقاسم بیک ایواغلی به این خدمت ارجمند سر بلند ...، دوم چلبی بیک آبدارباشی، برادر مشارالیه بود که بعد از عزل ابوالقاسم بیک مذکور به تفویض ایشیک آقاسی باشیگری حرم علیّه عالیّه مفرز و محترم گردید ...، سوم حیدربیک ایواغلی ولد ابوالقاسم بیک مذکور که بعد از آنکه چلبی بیک عم مشارالیه طریق عدم پیمود، خدمتش به این خدمت ارجمند سر بلند گردید." (۱۹)

پس کاملاً معلوم شد که ابوالقاسم بیک ایواغلی پدر حیدربیک ایواغلی، از خادمان شاه عباس اول بوده و زمانی در مقام یوزباشی همراه خندان آقا، فرستاده غازیرای خان تاتار، والی قرم به رسم رسالت به روم می رفته، در موقع عبور از میانه الکای چرکس، او تیه نامی از حکام چرکس بر آنها تاخته، خندان آقا کشته شده، ابوالقاسم بیک مردانه جنگیده و زخمی شده و گرفتار چرکسها گردیده، ولی چرکسها از ترس انتقام شاه عباس اول، ابوالقاسم بیک ایواغلی را به سلامت بازگردانیده اند. (۲۰) در جنگ با گر جیان، بکتر بیک برادر حیدربیک ایواغلی - که پسر دیگر ابوالقاسم بود - تیر خورده، وفات یافته. (۲۱) زمانی که حیدر سلطان بیگدلی شاملو ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه وفات یافت، ابوالقاسم بیک ایواغلی - که در آن زمان آبدارباشی حرم علیّه عالیّه بوده - به امر پادشاه صفوی به مقام ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه رسید. (۲۲)

در جمادی الثانی ۱۰۳۸ق. - که شاه عباس اول وفات یافت - خسروخان قولر آقاسی و ابوالقاسم بیک ایشیک آقاسی باشی (۲۳) و عیسی خان قورچی باشی و خلیفه سلطان اعتمادالدوله، بنابر وصیت شاه عباس، سام میرزا فرزند صفی میرزا را به سلطنت برداشتند. چون سام میرزا (شاه صفی) در اصفهان بود، محبعلی بیک لاله را به اصفهان فرستادند. (۲۴) معلوم می شود که ابوالقاسم بیک ایواغلی و برادرش چلبی بیک و پسر دیگر ابوالقاسم ایواغلی، بکتر بیک و خود حیدربیک ایواغلی، همه در خدمت شاهان صفوی بوده اند و مقاماتی را طی کرده اند. حیدربیک ایواغلی - به طوری که در قسمت زندگی او خواهم نوشت - تا زمان شاه عباس دوم در خدمت بوده و در سال ۱۰۷۵ق. به دستور شاه عباس دوم کشته شده است.

اما در مورد ایواغلی یا ایواغلی

دکتر امامی، ایوا همان EV- که در ترکی آذری و استانبولی به معنی خانه است - و اوغلی را به معنی فرزند، و در نتیجه کلمه "ایواغلی" را "فرزندخانه" می داند. آقای دکتر ریاض الاسلام نوشته است: "ابوالقاسم حیدربیک ایواغلی (اوغلی)". اولاً همانطوری که نوشتم، او ابوالقاسم را برای حیدربیک کنیه دانسته و شاید منظورش از نوشتن (اوغلی) او به معنی خانه و اوغلی، فرزند یا غلام خانه می باشد (۲۵)!

در ملاقاتی که در تابستان امسال با چند نفر از استادان دانشکده ادبیات استانبول در ترکیه داشتم، عقیده آنها بر این بود که کلمه ایواغلی/ایواغلی کاملاً می رساند که ایوا [iv] یا یوا [Yiv]، طایفه ای از نه قبیله بزرگ اغزاها بوده و در کلمه ایواغلی، ایوا، نام قبیله یا طایفه و اوغلی به معنی فرزند است؛ پس ایواغلی به معنی فرزند قبیله یا طایفه ایوا است. در دیوان لغت ترک محمود کاشفیری، در شاخه های اغزاها این مطلب آمده است. دکتر فاروق سومر، یوا [Yiva] را تبار و اصل و نسب می داند. (۲۶)

در منابع قدیمی سلجوقیان، Yiva به صورت یوا/ایوا نوشته شده (۲۷)؛ اغزشش فرزند داشته؛ یوا/ایوا از نسل tengiz از فرزندان اغزاها است.

زندگانی حیدریک ایواوغلی

در مورد زندگانی حیدریک ایواوغلی، از منابعی می توان استفاده کرد که یکی از آنها کتاب عالم آرای عباسی تألیف اسکندر بیگ ترکمان است که در سال ۱۰۴۳ق. وفات یافته و وقایع زمان سلطنت شاه عباس اول و پنج سال اول سلطنت شاه صفی را نوشته است. دیگر، تاریخ زندگانی شاه عباس اول تألیف نصرالله فلسفی است. هم در کتاب عالم آرای عباسی (۲۸) و هم در کتاب زندگانی شاه عباس اول آمده است:

پس از فتح قندهار، شاه عباس دستور داد دو کلید بزرگ از طلای ناب ساختند؛ بر یکی نام قندهار و بر دیگر نام ایران نقش کردند. هر دو کلید را با نامه [ای] محبت آمیز توسط یکی از سرداران خود به نام حیدریک یوزباشی، برای نورالدین محمد جهانگیر (شاه سلیم) فرستاد. عبدالعزیز خان حکمران سابق قندهار و سایر سرداران و اعیان آن شهر هم - که تسلیم شده بودند - همراه وی کرد. (۲۹)

در کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران تحت شماره ۱۵۵، نامه ای به این مضمون شروع می شود:

نامه شاه عباس پس از گشودن قندهار به جهانگیر پادشاه هند که با حیدریک یوزباشی قورچی فرستاده، صفر ۱۰۳۱ق. (۳۰) دیگر از منابع، ذیل عالم آرای عباسی و خلدبرین (۳۱) است که نوشته: "هم در آن اوقات چون به حکم قافله سالار قضا، چلبی بیگ ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه فجتاً (۳۲) سفر ناگزیر اختیار نموده بود، حیدریک ایواوغلی ولد ابوالقاسم ایشیک آقاسی باشی

سابق، به این گرامی خدمت معزز و محترم نمود. (۳۳) درباب دوم همان منبع، در مورد ایشیک آقاسی باشیان حرم علیّه عالیّه آمده است: "سوم حیدریک ایواوغلی ولد ابوالقاسم بیگ مذکور است که بعد از آنکه چلبی بیگ عم مشارالیه طریق عدم پیمود، خدمتش به این خدمت ارجمند سربلند گردید. (۳۴)"

حیدریک ایواوغلی، تدوین مجمع الانشاء را در زمان شاه صفی شروع کرده بود ولی خاتمه آن در زمان سلطنت شاه عباس دوم صفوی بوده و کاملاً معلوم می شود:

- ۱- حیدریک ایواوغلی، در زمان شاه عباس اول صفوی با توجه به خدمات پدرش ابوالقاسم بیگ ایواوغلی، جزو سرداران بوده و بعد از فتح قندهار به سال ۱۰۳۱ق. به سفارت به هند رفته.
- ۲- در زمان شاه صفی در سال ۱۰۴۷ق.، به مقام ایشیک آقاسی باشی حرم علیّه عالیّه مفتخر گردیده.
- ۳- در سال ۱۰۵۳ق. در اثر اختلاف با وزیر اعظم شاه عباس دوم میرزا تقی الدین محمد، معزول شده، در قم زندگی می کرده.
- ۴- در سال ۱۰۵۴ق.، بعد از آنکه وزیر اعظم به وسیله دشمنانش به قتل رسیده، دوباره مشغول خدمت شده. (۳۵)
- ۵- در سال ۱۰۷۵ق. در مجلسی مورد غضب شاه عباس دوم قرار گرفته و به دستور او کشته شده است.

تاریخ تألیف و محتویات مجمع الانشاء

حیدریک ایواوغلی، در مقدمه مجموعه، از وظیفه خود در حرمسرای علیّه عالیّه و زمان تألیف اثر نوشته است. معلوم می شود حیدریک ایواوغلی

- ۱۳۵ (هفت نامه و فرمان).
 ۲- مکاتبات و فرامین زمان شاه طهماسب اول از صفحه ۱۳۵ تا ۲۴۹ (شصت و دو نامه و فرمان).
 ۳- مکاتبات و فرامین دوره اسمعیل میرزا از صفحه ۲۴۹ تا ۲۶۰ (هشت نامه و فرمان).
 ۴- مراسلات و فرامین زمان سلطان محمد از صفحه ۲۶۰ تا ۲۷۵ (سه نامه).
 ۵- مکاتبات و فرامین دوره شاه عباس اول از صفحه ۲۷۵ تا ۴۷۳ (صد و شصت و چهار نامه و فرمان).
 ۶- مکاتبات و فرامین دوره شاه صفی از صفحه ۴۷۳ تا ۵۵۰ (شصت و هشت نامه و فرمان).
 ۷- مراسلات و فرامین شاه عباس دوم و ۵ نامه فراموش شده از صفحه ۵۵۰ تا ۵۶۵.

در خاتمه، تذکر این نکته لازم است که این مجموعه، به وسیله استاد عبدالله انوار، در فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی، جلد سوم کتب فارسی در سال ۱۳۶۹ ثبت شده است. شماره قبلی ۱۰۷۱ الف، شماره جدید ۱۱۰۷۱ الف تحت عنوان مجمع الانشاء (جامعه مراسلات اولوالالباب) ایواغلی حیدر بن ابوالقاسم، تألیف قرن یازدهم ق. به ثبت رسیده است.

پی نوشتها:

- ۱- عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ابهر.
- ۲- دکتر شارل ریو شرق شناس، متولد ژنو، در لندن سکونت کرد. استاد عربی دانشگاه کمبریج، از جمله آثار او، فهرست نسخه‌های خطی فارسی در ۴ جلد، ۱۸۹۵-۷۹، در موزه بریتانیا است.

از سال ۱۰۴۷ ق. (۳۶) تا آخر سلطنت شاه صفی به سال ۱۰۵۲ ق.، در دربار شاه صفی مقام ایشیک آقاسی باشی حرم علیه‌عالیه را داشته، ولی تمام مجموعه در زمان شاه صفی تألیف نشده؛ زیرا در تقسیم مکاتبات و مراسلات و فرامین دوره صفویه نوشته است:

“فصل ششم در مکاتبات و مراسلات زمان نواب خاقان رضوان مکان شاه صفی انارالله برهانه و جعل الجنة مکانه، (۳۷) فصل هفتم در مکاتبات و مراسلات زمان نواب کامیاب سپهر رکاب مالک الرقاب اشرف اقدس که انشاءالله تعالی متصل به زمان صاحب الامر گردد.”

بنابراین، مجموعه تا فصل ششم قسمت صفویان در زمان شاه صفی تألیف گردیده، ولی فصل ششم و فصل هفتم و خاتمه آن در زمان شاه عباس دوم صفوی تألیف شده است. در زیر دو نامه از نامه‌های مربوط به شاه عباس دوم درج می‌شود (۳۸) و (۳۹).

همانطوری که در قبل نوشتیم، این اثر در دو قسمت تهیه شده، قسمت اول شامل مکاتبات و مراسلات و فرامین سلجوقیان تا صفویه است. این قسمت نسبت به قسمت دوم کم‌تر است و فقط ۱۲۵ صفحه از کل ۵۵۶ صفحه مجموعه را شامل می‌شود؛ نامه‌ها و فرامین، نامنظم درج شده و در میان آنها مکتوبات مربوط به دوره سلطان محمد فاتح هم وجود دارد و کلاً صد و یک نامه و فرمان است. قسمت دوم (جزو ثانی مجموعه)، مربوط به مکاتبات و فرامین دوره صفویه از زمان شاه اسمعیل اول تا شاه عباس دوم است که از صفحه ۱۲۵ تا ۵۵۶ مجموعه را شامل می‌شود. این قسمت، بسیار مرتب و منظم و به ترتیب زیر تنظیم یافته است:

- ۱- مکاتبات زمان صاحبقرانی شاه اسمعیل اول از صفحه ۱۲۵ تا

- ۳- Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum C. 1 S. 389 (1897).
- ۴- جزء (چ زء) تازی یک قسمت از چند قسمت، جزو (ج ز و) مأخوذ از تازی، یک قسمت از چند قسمت.
- ۵- سیدعلی مؤید ثانی: اسناد و نامه های تاریخی از اوایل دوره های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی، طهوری، تهران ۱۳۴۶.
- ۶- نوائی، عبدالحسین: اسناد و مکاتبات تاریخی ایران از تیمور تا شاه اسمعیل، ترجمه و نشر کتاب، تهران ۱۳۴۱.
- ۷- نوائی، عبدالحسین: شاه اسمعیل صفوی، اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۷.
- ۸- نوائی، عبدالحسین: اسناد و مکاتبات سیاسی ایران از ۱۱۰۵ تا ۱۱۳۵ ق. همراه با یادداشتهای تفصیلی، مطالعات تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۶۳.
- ۹- نوائی، عبدالحسین: شاه طهماسب صفوی مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۵۰.
- ۱۰- نوائی، عبدالحسین: شاه عباس مجموعه اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشتهای تفصیلی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
- ۱۱- فلسفی، نصرالله: زندگانی شاه عباس اول، تهران ۱۳۵۳-۱۳۴۷.
- ۱۲- Prof. Dr. Faruk Smer. Safevi devletin ve Gelimesinde Anadolu Ttklerinin Rolu. Gven Matbaası Ankara, ۱۹۷۶.
- ۱۳- دانش پژوه، محمدتقی: فهرست میکرو فیلمهای کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۱۳۴۸.
- ۱۴- Rieu Catalogue of the Persian.
- ۱۵- دکتر ریاض الاسلام: تاریخ روابط ایران و هند در دوره صفویه و افشاریه، ترجمه محمدباقر آرام و عباسقلی غفاری فرد، انتشارات امیر کبیر، تهران ۱۳۷۳، صص ۳۶۶ و ۳۸۲.
- ۱۶- مؤید ثانی: اسناد نامه های تاریخی از اوایل دوره های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسمعیل صفوی، ص ۱۱.
- ۱۷- اسکندریک تر کمان شهیر به منشی و محمدیوسف واله: ذیل عالم آرای عباسی، تصحیح سهیلی خوانساری، کتابفروشی اسلامی، تهران ۱۳۷۷، صص ۲۶۸-۲۰۰.
- ۱۸- اصل: فجأة؛ فحتنا؛ ناگهان.
- ۱۹- همان، ص ۲۶۸.
- ۲۰- اسکندریک تر کمان: عالم آرای عباسی، به کوشش ایرج افشار، دو جلد، امیر کبیر، تهران ۱۳۸۲، جلد دوم، صص ۷۵۴-۷۵۳.
- ۲۱- عالم آرای عباسی، نیمه دوم جلد دوم، ص ۹۱۳.
- ۲۲- همان، همان، ص ۹۲۹.
- ۲۳- عالم آرای عباسی، در موقع وفات شاه عباس اول، زینل بیک شاملو را ایشیک آقاسی باشی نوشته.
- ۲۴- ولی قلی بن داود قلی شاملو: قصص الخاقانی، تصحیح مرحوم دکتر سیدحسن سادات ناصری، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران ۱۳۷۱ و ۱۳۷۴، ص ۲۰۷.
- ۲۵- تاریخ روابط ایران و هند، صص ۳۶۶ و ۳۸۲.
- ۲۶- Fanuk Smer, Safevi devletin Kurulusu, S. ۱۱۹- ۱۴۵- ۱۸۲- ۱۸۷.
- ۲۷- Topkapi Saragi Revan Kk, ۱۳۹۰, S. ۹.
- ۲۸- عالم آرای عباسی، جلد دوم، ص ۹۷۴.
- ۲۹- زندگانی شاه عباس اول، جلد ۳، ص ۱۴۰۶.
- ۳۰- نسخه های خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران.
- ۳۱- خلدبرین، تألیف محمدیوسف واله اصفهانی، تاریخ عمومی است در هشت روضه و یک خاتمه؛ روضه هشتم در تاریخ صفویه است. روضه هشتم، دربرگیرنده هفت حدیقه است؛ حدیقه چهارم از روضه هشتم منتشر شده. محمدیوسف واله: خلدبرین (ایران در روزگار صفویان)، به کوشش میرهاشم محدث، موقوفات دکتر محمود افشار، تهران ۱۳۷۲.
- ۳۲- اصل: فجأة؛ نیز بنگرید به شماره ۱۸.
- ۳۳- ذیل عالم آرای عباسی و خلدبرین، صص ۲۰۰ و ۲۶۸.
- ۳۴- همان.
- ۳۵- ولی قلی بن داود قلی شاملو: قصص الخاقانی، ص ۲۸۵.
- ۳۶- اسکندریک تر کمان و محمدیوسف واله: ذیل عالم آرای عباسی و خلدبرین، ص ۱۹۸.
- ۳۷- اصل: اذن الله برهانه و جعل الجئنه مکانه.
- ۳۸- شماره: ۱ نامه ای که از چمن بسطام نواب صاحبقرانی شاه عباس ثانی به سلطان خرم پادشاه هندوستان نوشته، مصحوب شاهقلی بیک قراغلو فرستاده، مجموعه، صفحه ۵۵۰.
- شماره ۲: سواد نامه ای که نواب صاحبقرانی شاه عباس ثانی، مصحوب میرزا محمد مقیم کتابدار باشی به والی رکن نوشته و فرستاده، مجمع الانشاء، صفحه ۵۵۴.
- ۳۹- همان.